

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 3, 2017

Sayfa: 1461-1473

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[18-05-2017] – [14-07-2017]

Çerkeşî Mustafa Efendi'nin "Risale fî Tahkîki't-Tasavvuf" Adlı Eserinin Tasavvufî Muhteva Açısından Değerlendirilmesi¹

Hamdi KIZILER

Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof. Karabuk University Theology Faculty

Orcid ID: 0000-0001-9131-1645

hamdikiziler@gmail.com

Öz

Bugüne kadar tasavvuf düşüncesinin oluşmasına katkı sağlayan pek çok eser kaleme alınmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Osmanlıların son dönemlerinde yazılan eserlerden biri de 19. yüzyılda yaşamış olan Çerkeşî Mustafa Efendi'nin telif ettiği "Risale fî Tahkîki't-Tasavvuf" adlı risaledir. Bu risalede Çerkeşî Efendi, genel ve kısa bir şekilde; Allah'ın zat, sıfat ve isimlerinin en mükemmel şekilde insan-ı kâmilde tecelli ettiğini, şeriat ile tarikat arasında çok ciddi ve belirgin farkların olmadığını, tarikatın şeriatsız olamayacağını, Melamî anlayışa sahip insanların görünürde şeriata aykırı gibi düşünülen hal ve hareketlerinin özde aykırı olmadığını, nebilerin şeriat konusunda halkı irşad ettiği gibi velilerin de tarikat konusunda bu görevi icra ettiğini, şeriata aykırı davranan sufilerin tasavvufla ilgilerinin olmadığını ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Çerkeşî, Risale, Tasavvuf, Sufi, Tarikat, Şeriat.

Review of Çerkeşî Mustafa Efendi's "Risale fî Tahkîki't-Tasavvuf" With Regards to Sufistic Content

Abstract

Up until today, many works that contributed to establishment of sufistic thought has been written and reached our day. One of the works that had been written in the late days of Ottomans is Çerkeşî Mustafa Efendi's "Risale fî Tahkîki't-Tasavvuf" which has been written in 19th century. In this booklet, Çerkeşî Efendi reviewed in a general and a short manner; that Allah's entities, capacities and names get reflected on human beings flawlessly and there is no significant and great differences between sharia and tariqa, that tariqa can not exist without sharia, actions and behaviours of people who have the Melamî thought that seems against sharia are not actually transversal in truth and that just like guardians led the way for people regarding the tariqa, prophets did the same for sharia and that sufis who act against sharia are not the one interested on sufism in reality.

Keywords: Çerkeşî, Leaflet, Sufism, Sufis, Tariqa, Sharia.

¹ Bu çalışma, daha önce "Uluslararası Çankırı'nın Manevî Mimarları Sempozyumu"nda kısmen sunulmuş bildirinin makaleye dönüştürülmüş halidir.

Giriş

Çerkeşi Mustafa Efendi, Çankırı'nın Çerkeş ilçesinde doğdu. Babasının adı Hacı Ali, dedesinin adı ise Vehbi Sultan'dır. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ölüm tarihiyle ilgili bilgiler de farklı verilmiştir. Yapılan araştırmalarda 19. yüzyıl şairlerinden ve Çerkeşi Mustafa Efendi'nin müridi olduğu tespit edilen Akif Paşa (1787-1845), bir manzumesinde şeyhinin 1229/1814 yılında 73 yaşında vefat ettiğini söylemektedir. Buna göre şeyhin doğum tarihi 1156/1743 olduğu anlaşılmaktadır. Kabri, Çerkeş'te Mustafa Efendi'nin kendi adıyla anılan ancak halk arasında "Pîr-i Sâni" diye bilinen caminin bitişiğindeki türbesindedir.²

Çerkeşi Mustafa Efendi, şimdi Karabük'e, o dönem Safranbolu'ya bağlı olan Zora köyünden Halvetî-Şabanî şeyhlerinden Şeyh Mehmed Efendi'ye intisap etmiş ve ondan hilafet almıştır. Daha sonra Halvetiyye-Şabaniyye'den ayrı olarak kendi adına nispeten Çerkeşiyye kolu doğmuştur. Silsilesi Zorali Şeyh Mehmed, Mudurnulu Şeyh Abdullah Rühdü (1141/1728), Şabaniyye'nin Nasuhiyye kolunun kurucusu Şeyh Mehmed Nasuhi Üsküdarî (1130/1718), Karabaşiyye kolunun kurucusu Karabaş Velî (1097/1686) vasıtasıyla tarikatın piri Şeyh Şaban-ı Velî'ye (976/1568) ulaşır. Şabaniyye mensuplarınca tarikatın ikinci kurucusu anlamında "pir-i sanî" unvanıyla anılan Çerkeşi Mustafa Efendi'nin on üç halifesinin olduğu kaydedilmektedir. Çerkeşiyye tarikatı Batı Karadeniz, başta Ankara ve çevresi olmak üzere Orta Anadolu, İstanbul ve Balkanlar'da yaygınlık kazanmıştır.³

Çerkeşi Mustafa Efendi, tasavvuf hakkında "Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf" adında bir risale yazmıştır.⁴ Risalenin baş tarafında ulema ile tarikat

² Sadık Vicdanî, *Tomar-ı Turuk-ı 'Aliyyeden Halvetiyye*, (İstanbul: Evkâf-ı İlmiyye Matbaası, 1338-1341), s. 72 vd; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, Tıbbıbasım, Ankara: Bizim Büro, 2000), c. 1, s. 55; Nihat Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. 8, s. 272; İbrahim Akyol, "Çerkeşi Mustafa Efendi ve 'Risâle Fi Tahkiki't-Tasavvuf' Adlı Eseri", *I. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kastamonu 2012, c. 2, s. 54. Daha fazla bilgi için bkz. Muhammed İhsan Oğuz, "Hazreti Şâbân-ı Veli ve Mustafa Çerkeşi", (İstanbul: 1993), s. 73-110.

³ Sadık Vicdanî, *Tomar-ı Turuk-ı 'Aliyyeden Halvetiyye*, s. 58 vd; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fi Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü, no: 2305-2309, c. IV, s. 58; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 55; Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", c. 8, s. 272-274.

⁴ Yapılan araştırmalarda risalenin hem yazma nüshalarının olduğu hem de birkaç kez basıldığı tespit edilmiştir.

Yazma nüshaları şunlardır:

1. Risâle fi Tahkiki't-Tasavvuf, Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşi, Ankara-Milli Kütüphane, Yazmalar koleksiyonu, Arşiv No: 06 HK 2747/2, Yaprak: 39b-40b.

mensupları arasında cereyan eden sözler, ihtilaflar ve işin hakikatine dair devrin sultanı tarafından yöneltilen sorulara cevap olarak kaleme alındığı ifade edilmektedir. Çerkeşî'nin bu eseri, aslında medrese ile tekke veya din ilimlerinin maddi biçimini ifade anlamında şeriat ile manevî ilimlerin yaşandığı tarikat erbabı arasında geçen bazı hususlara açıklık getirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar risalede sorulara cevap verilmesini talep eden padişahın adı geçmiyorsa da söz konusu padişahın II. Mahmud olduğu kabul edilmektedir. Zira hem tarih açısından hem de bazı kaynaklarda⁵ risalenin bizzat adı geçen padişahın emriyle yazıldığı gibi ifadelerin yer alması bu durumu kuvvetlendirmektedir.

Risalenin baş tarafında her ne kadar dönemin sultanı tarafından bir kısım soruların sorulduğu ifade edilmişse de metin içinde herhangi bir soru bulunmamaktadır. Besmeleden hemen sonra konuya girilmiş ve düşünceler ifade edilmiştir. Yaptığımız tespitlere göre Çerkeşî Mustafa Efendi, "Risale fî Tahkîki't-Tasavvuf" adlı eserinde; şeriat - tarikat ilişkisi, Melamîler, irşad, nebi ve velilerin görevleri ile mülhidler konusunda görüşlerini dile getirmiştir. Biz bu çalışmada Eskişehir'de 1331 yılında Matbaa-i Ticaret'te basımı yapılan nüshayı takip ettik.⁶

Çerkeşî Mustafa Efendi'nin Tasavvufî Görüşleri

2. Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, Ankara-Milli Kütüphane, Yazmalar koleksiyonu, Arşiv No: 06 Mil Yz A 3362/2, Yaprak: 24b-25b.
3. Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, İstanbul Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, Arşiv No: 23/3, Yaprak: 42b-43a, İstinsah Tarihi: 1281/1864.
4. Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Arşiv No: 59/4, Yaprak: 80b-81b.
5. Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Arşiv No: 1079/2, Yaprak: 41-44.
6. Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Arşiv No: 1585.
7. Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, Mısır-Kahire Milli Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü, Arşiv No: Talat-71, Yaprak: 111-115, İstinsah tarihi: 1324/1906.
8. Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, Çankırı-Çerkeş ilçesi, Pîr-i Sanî Camii içinde levha halinde olan nüsha.

Risalenin matbu nüshaları ise şunlardır:

1. Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, (İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 1290/1873). (Menâkıb-ı Şerif Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarikat-ı Aliyye-i Halvetiyenin sonunda).
2. Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, (İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 1300/1883). (Tenbîhü'l-Gabi fî Rü'yet-i'n-Nebî ve diğer risalelerle beraber).
3. Şeyh Mustafa Halvetî el-Çerkeşî, Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf, (Eskişehir: Matbaa-i Ticaret, 1331/1913). Daha fazla bilgi için bkz. Akyol, "Çerkeşî Mustafa Efendi ve "Risâle Fî Tahkîki't-Tasavvuf" s. 56-57.

⁵ Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, c. IV, s. 58; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamîlik ve Malamîler*, (İstanbul: 1931), s. 188; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "Şeriat Uleması ile Tarikat Meşayihî İhtilafı ve Tekke ve Zaviyelere Tayinler Hakkında İki Vesika", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1986), c. XXVIII, s. 339.

⁶ Çerkeşî Mustafa Efendi, *Risale fî Tahkîki't-Tasavvuf*, (Eskişehir: Matbaa-i Ticaret, 1331).

Çerkeşî Mustafa Efendi öncelikle risaleye başlarken tasavvuf erbabını "gönül ehli" olarak nitelendirmektedir.⁷ Bu anlayış, tasavvuf düşüncesinin şekillenmeye başladığı dönemlerden beri sufilerin kalp veya gönüle olan bakışlarıyla örtüşmektedir. Nitekim tasavvuf tarihi açısından önemli temel kaynaklardan kabul edilen Ebu Talib el-Mekkî'nin (386/996) Kûtu'l-Kulûb⁸ (Kalplerin Azığı) adlı eserinin ismini kalp ile alakalı koyması, sufilerin kalbe verdikleri değeri ifade etmektedir. Ebu Talib el-Mekkî'nin bu eserinde genel olarak tasavvufu bir çeşit kalp hayatı olarak gördüğünü söylemek mümkündür.⁹

Çerkeşî Mustafa Efendi'ye göre gönül ehlinin tasavvuf eğitimi sırasında karşılaştığı üç önemli ve etkili hal vardır ki bunlar "tecelli-i ef'âl (fiillerin tecellisi), tecelli-i sıfat (sıfatların tecellisi) ve tecelli-i Zât (Zât'ın tecellisi)" diye ifade olunur.¹⁰ Her ne kadar Çerkeşî Mustafa Efendi risalesinde ifade etmediyse de tasavvuf düşüncesinde söz konusu halleri üzerinde taşıyan varlık, insan-ı kâmilidir. Nitekim tasavvuf düşüncesinde insan-ı kâmil anlayışı kısaca şöyle özetlenebilir: "Yüce Allah isim ve sıfatları ile bilinir. Bunların tecelli alanı ise varlık ve olaylardır. İnsan ise varlığın hem özü hem de meyvesidir. Aynı zamanda Allah'ın halifesi olan insan, kemal derecesine ulaşınca, Allah'ın zat, sıfat ve isimlerinin en mükemmel şekilde tecelli ettiği varlık olur. Bu anlamda insan bütün ilahî kemal manaları kendisinde gerçekleştiren kişidir. Âlem, Allah'ın tecelli ettiği bir aynadır. İnsan-ı kâmil bu aynanın cilasıdır."¹¹ Görüldüğü üzere Çerkeşî Mustafa Efendi'nin yukarıda gönül ehlinin karşılaştığı "üç hal" dediği husus, esasında ontolojik olarak insan-ı kâmilin öz şeklinde açıklamasından ibarettir. Müellif, varlıklar âlemi içinde insanın durumunu böyle izah ettikten sonra bir uyarıda bulunmayı da ihmal etmemektedir. Ona göre "tecelli-i ef'âl, tecelli-i sıfat ve tecelli-i Zât" halini yaşayan gönül ehli insanlar, tasavvuf erbabı tarafından tasvip edilmeyen Cebriyye¹², Hulûliyye¹³ ve İttihadiyye¹⁴

⁷ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 2.

⁸ Ebu Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fi Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfı Tariki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, tahk: Asım İbrahim el-Keyâlî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005).

⁹ Halil İbrahim Şimşek, "Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2015/2), c. 14, sayı: 28, s. 40.

¹⁰ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 2.

¹¹ Mustafa Aşkar, "Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin İnsan Anlayışı ve İnsanın Kozmik Âlemdeki Yeri", *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2010, c. 1, s. 243. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, (İstanbul: Şevki Bey Matbaası, 1287), s. 49; Azizüddin Nesefî, *İnsan-ı Kâmil (Tasavvufta İnsan Meselesi)*, çev: Mehmet Kanar, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), s. 14 vd.

¹² Cebriyye, insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilahî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan bir anlayıştır. Bkz. İrfan Abdülhamid, "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. 7, s. 205.

düşüncesini savunanlarla karıştırılmamalıdır. Zira aralarında bir kısım benzerlikler bulunsa da sufiler asla adı geçen fırkalar gibi değildir.¹⁵ Çerkeşî'nin bu uyarısını kendisinden yaklaşık iki asır önce yaşamış bir sufi olan Câhidî Ahmed Efendi (1070/1659) de neredeyse benzer ifadelerle yapmıştır.¹⁶ Bu da göstermektedir ki Osmanlı topraklarında yaşayan gönül ehli, tasavvuf düşüncesini doğru ve sağlam bir anlayışla İslam'ın temel esaslarında yaşamış ve kendilerinden sonraki nesillere de aynı şekilde aktarabilmiştir.

Tasavvuf düşüncesinin ortaya çıkmasından bugüne kadar üzerinde çokça konuşulan konuların başında şüphesiz şeriat - tarikat ilişkisinin doğru bir şekilde yürütülmesi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hatta tasavvuf ehlinin en çok eleştiri aldığı hususların başında bu konunun geldiği söylenebilir. Çerkeşî Mustafa Efendi, risalesinde bu hassas noktaya da dikkat çekmiştir. Ona göre yukarıda söylenen "tecelli-i ef'âl, tecelli-i sıfat ve tecelli-i Zât" halini üzerinde taşıyan insan-ı kâmiller ile Cebriyye, Hulûliye ve İttihadiyye düşüncesini iddia edenleri birbirinden ayıran yegâne ölçü, Kur'an-ı Kerim ve Sünnettir. Zira şeriat dairesini belirleyen sadece Kur'an ve Sünnettir. Şeriat dairesinde kalan, istikameti sağlam ve yukarıdaki "uç hal"den konuşan kişinin sözleri ilahî irfan, sırları Rabbanî ve zuhur eden olağanüstü halleri ise keramettir. Ancak bunlar Allah, Rasûlü ve müşîd nezdinde yerildiği gibi edebe de uygun değildir. Eğer böyle bir insan şeriat dairesinin dışına çıkar ve takvadan zerre miktar saparsa o kişi haktan uzaklaşmış, sözleri inançsızlık ve bozgunculuk olmuş olur. Meydana gelen olağanüstülükler de sihir ve istidractır.¹⁷ Çerkeşî Mustafa Efendi, şeriat ile tarikat arasındaki ilişkiyi en başta Kur'an ve Sünnet temeline dayandırmış ve bu konudaki düşüncelerini oldukça sarih ve kesin ifadelerle belirtmiştir. Ona göre dinin dışına çıkan kimse, nedeni ne olursa olsun açık bir şekilde sapıklık içine düşmüştür. Velew ki bu, tarikat ehli dahi olsa böyledir.¹⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi tasavvufun ilk teşekkül dönemlerinden beri sufiler, şeriat – tarikat ilişkisinden sıklıkla bahsetmiş ve bunların birbirilerini tamamlayan olarak görmüşlerdir. Nitekim Serrâc (377/988), "Zâhir bâtınsız, bâtın da zâhirsiz olmaz." diyerek şeriat ve tarikatın birbirinden

¹³ Hulûliyye, ilahî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleştiğini iddia eden bir anlayıştır. Bkz. Kürşat Demirci, "Hulûl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), c. 18, s. 340.

¹⁴ İttihadiyye, Allah'ın bir kısım varlıklara hulûl ederek onlarla birleştiğini iddia eden bir anlayıştır. Bkz. Demirci, "İttihâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), c. 23, s. 469.

¹⁵ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 2.

¹⁶ Câhidî Ahmed Efendi, *Kitabu'n-Nasîha*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, no:350, vr.5a, 13a, 13b, 54a, 62b, 68a, 86b ve 182b.

¹⁷ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

¹⁸ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

ayrılmayacağını belirtmiştir.¹⁹ Hucvirî (464/1072) de "Bâtını olmayan şeriat heva, zâhiri olmayan şeriat ise hevestir." demiştir.²⁰ Yine ilk dönemin meşhur sufilerinden Kuşeyrî (464/1072) ise, "Hakikatin tasdik etmediği hiçbir şeriat telakkisi makbul değildir. Şeriatın temel umdelerini gözetmeyen hiçbir hakikat telakkisi de muteber değildir." diyerek şeriat ve tarikatın aslında aynı özün farklı tezahürleri olduğunu vurgulamıştır.²¹

Çerkeşî Mustafa Efendi'nin şeriat ile tarikat arasındaki ilişkiye bakışının tasavvufun ortaya çıkışındaki ilk dönem mutasavvıflarla aynı olduğu anlaşılmaktadır. Zira ona göre şeriat dairesinden çıkan bir gönül ehli, dinin esasından sapmış ve dalalete düşmüştür.

Risale, daha sonra Melamîler²² hakkında verilen bilgilerle devam etmektedir. Çerkeşî Mustafa Efendi, Melamî zümresini genel hatlarıyla "zahiren şeriata aykırı bir kısım söz, fiil ve tavırları olanlar" şeklinde vasıflandırmaktadır. Bu sebeple halktan avam tabakası ile manevî hallerden nasibi olmayan insanlar (zahir uleması) tarafından Melamîlerin hakikatinin anlaşılmadığını söylemektedir.²³ Müellife göre oysa hakikat böyle değildir. Onlar dikkatle araştırılıp incelendiğinde şeriata aykırı zerre kadar hal ve tutumlarının olmadığını görüleceğini belirtmektedir. Zira Melamîler, kendilerini gizlemeyi severler. Halkın arasında sırlarının bilinmesinden hoşlanmazlar. Bu, onların tabiatlarında vardır. Bu sebeple insanlara göre hal ve tutumları şeriata aykırı gibi görünse de hakikate ters değildir. Esasen kendilerini halkın ilgi odağı olmaktan bu yolla koruyan Melamîler, kâmil insanlardır, fakat kemale erdirici değildirler. Kendi nefisleri açısından "râşid" olmakla beraber, başkaları için "mürşid" değildirler. Bu nedenle onlardan irşad beklemek veya dua istemek doğru bir davranış değildir. Zira nefislerini tezkiye etmek isteyen talibi tereddüt ve şüpheye sevk edebilirler. Halbuki

¹⁹ Ebu Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, haz: Abdülhalim Mahmud, (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadise, 1960), s. 26.

²⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. Osman el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, çev: Süleyman Uludağ, (İstanbul: 1996), s. 79.

²¹ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev: Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012), s. 226.

²² Melamîlik, Hamdûn Kassâr (271/884) tarafından Nişabur'da kurulan bir tasavvuf ekolüdür. Bu ekol mensupları, içlerinde olanın aksine davranmayı metot edinmişlerdir. İç dünyalarında samimiyetin en üst derecelerine ulaşmaya çalışırlar, başkalarının kınamalarına aldırılmazlar. Taç, hurka, âyin, tekke gibi şekli unsurlar, Melamîler için mühim değildir. Asıl olan özdür. Allah'a ulaşmak için kendilerini aşağılayıp kınamayı, nefislerini kötülemeyi, yaptıkları iyilikleri gizleyerek, yalnızca kusurlarını göstermeyi temel hayat felsefesi haline getirmişlerdir. Melamîlik başlı başına bir tarikat olmaktan çok hemen her tarikatta bir neşve, bir meşreb ve bir anlayış olarak yer almıştır. Melamîler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 143-152; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev: Süleyman Uludağ, (İstanbul: 1991), s. 138; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamîlik ve Malamîler*, (İstanbul: 1931); Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), s. 424.

²³ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

irşad, talibi şüpheye düşürmek değil, aksine insanların kalplerindeki şüphe ve zannı gidermek ve yok etmektir.²⁴

Tasavvuf erbabı arasında Melamîlik anlayışını benimseyenler olduğu gibi onları eleştirenler de olmuştur. Çerkeşi Mustafa Efendi'nin risalesinde yer verdiği bu kısa ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Melamîlik düşüncesini olumlu görmektedir. Onların takındıkları hal ve tutumlarının İslam'ın temel esaslarına uygun olduğunu açık bir dille ifade etmektedir.²⁵ Melamîler hakkında özellikle vurguladığı temel hususların başında, onların zâhir uleması tarafından anlaşılammış olmasıdır. Tabiatları ve temel çıkış düşünceleri gereği kendilerini gizleyen Melamîlerin bu zümre tarafından haksız yere eleştirilmesinin hakikati yansıtmadığını belirtmektedir.

Söz buraya gelmişken Çerkeşi Mustafa Efendi, irşad hakkında da görüşlerini oldukça yalın ve açık bir dille ifade etmektedir. Çerkeşi'ye göre irşad, evvel emirde Yüce Allah'ın bir ihsanı ve yardımudur. Ancak irşadı tarif²⁶ ederken klasik çerçevenin dışına çıkarak; "Allah'ın kulunu fiil, sıfat ve zatıyla kendisine cezb edip bir süre onu cemel sarayında misafir ve vuslat tahtında sultan kılarak kemale erdirmesi ve kafirler, halk (avam) ve seçkinler (havas) olmak üzere üç gruba doğru yolu göstermek için tekrar beşeriyet makamına döndürmesidir."²⁷ şeklinde, kendine has bir yorumla tarif etmektedir. Çerkeşi Mustafa Efendi, bu noktada irşadla görevlendirilmiş bir mürşidin hangi grubu hangi hususta irşad edeceğini de söylemektedir. Ona göre mürşid, kafirleri küfürden imana, halkı günahattan itaate, seçkinleri de mâsivadan (Allah'ın dışındaki her şeyden) kurtarıp Allah'a kavuşmaya davet eden ve bu konuda kendisine halifelik verilmiş kimsedir.²⁸

Çerkeşi Mustafa Efendi'ye göre peygamberler de birer mürşiddir. Eğer mürşid bir peygamber ise bu göreve "nübüvvet-i teşrî'iyye", bir veli ise

²⁴ Çerkeşi, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

²⁵ Tasavvufu ilgili ilk eserleri kaleme alan IV/X. yüzyıl müelliflerinden Serrâc ve Kelabazî, melamet konusuna yer vermemiş, sonraki yüzyılın müellifi Kuşeyrî ise kısmen değinmiştir. Melamîlikle ilgili "Risaletü'l-Melametiyye" adıyla müstakil bir risale yazan ise Sülemî olmuştur. Ayrıca bu risalenin dışında tasavvuf klasikleri içinde yer alan Keşfü'l-Mahcûb, Avârifü'l-Meârif, Fütuhâtü'l-Mekkiye ve Nefehâtü'l-Üns gibi kaynaklarda melamîliğe yer verilmiştir. Bkz. Halim Gül, "Bayramîlik-Melâmîlik İlişkisi", *Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2016, c.1, s. 525.

²⁶ Tasavvuf düşüncesinde irşad kavramı genel olarak şöyle tarif edilmiştir: "Doğru yolu gösterme, bulma ve kararlılıkla benimseme demektir. Bunu yapan kimseye mürşid denir. Mürşid ise, Hakk'a ulaşan yola girip, o yolun tehlikeli ve korkulacak yerlerini bilen, eğitimini üstlendiği müridi fayda ve zarar durumuna göre yönlendiren, uyaran, dini ve şeriatî müridin kalbine yerleştiren, kullara Allah'ı, Allah'a da kulları sevdiren kişiye denmektedir. Ayrıca şeriat, tarikat ve hakikat ilimlerinde kemâle ulaşmış ve bu noktada nefislerin hastalıklarını ve tedavilerini bilen insan-ı kâmil olarak da tanımlanmaktadır." Bkz. Abdürrezzak Kaşânî, *Istılâhâtü's-Süfiyye*, (Kahire: 1992), s. 510; Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1275), s. 262.

²⁷ Çerkeşi, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

²⁸ Çerkeşi, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

"nübüvvet-i ta'rifiyye" olarak adlandırılır.²⁹ Çerkeşî'nin nübüvvet hakkındaki görüşü, İbnü'l-Arabî'nin (637/1240) görüşüne uygun düşmektedir. Nitekim İbnü'l-Arabî, nübüvveti iki kısma ayırır. Birincisi "nübüvvet-i velâye"dir. Bu nübüvvet, Allah'ın seçkin kullarından nebi konumunda olanların elde ettiği velâyettir. Mutlak velâyet olarak adlandırdığı bu velâyet şekli sona ermemiştir. İkincisi ise "nübüvvet-i teşrî'iyye"dir. Bu tür nübüvvet, Hz. Peygamber'in (sav) vefatıyla birlikte sona ermiştir. Kendisinden sonra onun getirdiği hükümleri ortadan kaldıracak, başka bir şeriat gelmeyecektir.³⁰ Tasavvuf tarihinde İbnü'l-Arabî'den başka Abdülkerîm Cîlî (805/1402) de, nübüvvet-i velâye, nübüvvet-i teşrî'iyye arasında ayırım yapmıştır. Velâyet, Allah'ın bir sufiye, isim ve sıfatlarını bilgi, durum ve kudret açısından verdiği ve onun koruyucusu ve dostu olduğu mertebedir. Nübüvvet-i velâyede, kâmil bir kul, daha ahlakî ve manevî bir hayat istikametinde, şeriatın ışığında insanlara doğru eğilmesi, onlarla ilgilenmesi istenen kişidir. Hz. Peygamber'den önce bu görevi yapan vardı ve bu zevata resul denirdi. Ondan sonra bu görevi üstlenenler onun suretidirler ve bu görevi ifa ederken bağımsız değil, Hz. Peygamber'in takipçisi konumundadırlar. Bağımsız olanlar ve herhangi bir peygamberi takip etmeyenler, nübüvvet-i teşrî durumuna sahiptirler ki, Hz. Peygamber'in vefatıyla son bulmuşlardır.³¹ Çerkeşî Mustafa Efendi'ye göre kâmil mürşidler ile insanları Hakk'a ulaştıran gerçek mürebberler, nübüvvetin hakikatinden hissedar insanlardır.³²

Yukarıdaki ifadelerden sonra Çerkeşî Efendi, konuya biraz daha açıklık getirmek maksadıyla olsa gerek nebiler ile velilerin insanlar arasındaki konum ve görevlerini izah etmektedir. Şeriat ile tarikat arasındaki ilişkiyi de bu bağlamda değerlendirmektedir. Çerkeşî'ye göre peygamberler, Allah tarafından görevlendirilmiş insanlardır. Onlar getirdikleri şeriatın hükümlerini ümmetlerine tebliğ ederler ve uygulama alanına koyarlar. Peygamberler bunu yapmakla yükümlüdür. Ümmet de şeriatı onlardan öğrenir ve yaşar. Nitekim şeriatın farz, vacip, sünnet, müstehap gibi hükümlerinin uygulama şekillerini peygamberler ümmetlerine öğretir.³³ Çerkeşî Mustafa Efendi'ye göre bu husus, şeriatı ve nebilerin vazifeleri arasındadır. Ancak tarikatı ince farklarla şeriatı ayırarak onun gereklerini mürşidlerin yaptığını ifade etmektedir. Şüphesiz şeriat olmadan tarikatın

²⁹ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

³⁰ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, tah: Ebu'l-Alâ Affî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1980), s. 184-185.

³¹ Abdülkerîm Cîlî, *el-İnsanu'l-Kâmil*, (Mısır: Matbaatu Mustafa Halebî, 1982), c. I, s. 132-133. Karşılaştırma için bkz. Mustafa Aşkar, *Niyazi-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), s. 273.

³² Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

³³ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 3.

olamayacağını ve dolayısıyla her ikisinin iç içe ve birlikte olduğunu da vurgulamaktadır. Bu hususta da velilerin nebiler gibi ümmet içinde irşad ile görevli olduğunu kaydetmektedir. Ona göre veliler de ümmete tarikatın gereklerinden olan vird, zikir, halvet, uzlet, nafileler gibi esasları öğretir ve uygulama alanına koyarlar. Bu da müşidlerin görevleri arasındadır.³⁴

Çerkeşi Mustafa Efendi, velilerin görevlerini kısaca özetledikten sonra onların da dikkat etmesi gereken bazı hususlara vurgu yapmaktadır. Genel bir ifadeyle şeriata aykırı ve irşad makamına yakışmayan hal ve hareketlerden kaçınmaları gerektiğini söylemektedir. Böyle davranan bir müşidin insanlar tarafından suçlanabileceğini ve dolayısıyla müşidin bu gibi durumlardan uzak durması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre müşid, öncelikle şeriata bağlı, ibadet ve itaatlerinde dikkatli, Hz. Peygamber'in sünnetine uygun davranan bir insandır. Yüksek ahlakî vasıflarla bezenmiş ve asla kendilerinde kibir ve gösteriş bulunmayan kişilerdir.³⁵

Risalenin burasında Çerkeşi Mustafa Efendi, tasavvuf erbabı arasında Hz Ali'ye ait olduğu kabul edilen "Görmediğim Rabb'e ibadet etmem."³⁶ anlayışına telmihte bulunarak müşidin bu vasfa sahip olması gerektiğini söylemektedir. Çerkeşi, bu konuma gelen bir müşidin büyük bir şeref payesi ile şereflendiğini kaydetmektedir.³⁷ Esasen tasavvuf düşüncesinde "Allah'ı görmekten" maksat, O'nu bedende bulunan biyolojik gözle dünyada veya ahirette görmek değil, "aynu'l-kalb, dîde-i can, ayn-ı cem', aynu'r-rü'ye, ayne'l-yakîn" denilen kalp gözüyle görmektir. Sufiler arasındaki bu tür ifadeler, kalp gözüyle görmeyi anlatır. Ayrıca sufilerin kalp gözüyle görmekten maksatları ise Allah'ın zât, sıfat, fiil ve isimlerinin çeşitli seviyelerde tecelli etmesi olduğunu da belirtmek gerekir.³⁸ Çerkeşi Efendi'nin atıfta bulunduğu ve şerefli bir makam kabul ettiği bu durum, müşidin vasıl olmak istediği bir menzildir. Zira ona göre bu noktadaki bir müşidin sözleri tevhid, filleri ise ihlastır.³⁹

Şeriat ile tarikatı birbirinden ayrı görenleri ağır bir dille eleştiren Çerkeşi Mustafa Efendi, bunun sapıklık olduğunu söylemektedir. Hatta bu anlayışta olanların mülhid olabileceğini dile getirmektedir. Ona göre bu ayrımı yapanlar, zahirî ibadetleri "iyilerin halî", batnî ibadetleri de "Allah'a yakın olanların halî" gibi gördükleri için, dinden sapmışlardır. Oysa bu, kabul edilebilir bir şey değildir. Zira zahirî ibadetleri terk etmek asla mümkün olmadığı gibi, bunu yapanın tasavvufla da ilişkisi kalmamıştır. Dillerinde

³⁴ Çerkeşi, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 4.

³⁵ Çerkeşi, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 4.

³⁶ Süleyman Uludağ, "Rü'yet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), c. 35, s. 310'dan naklen Hakim et-Tirmizî, *Beyanü'l-fark*, nşr: Ahmed Abdurrahman es-Seyyah, (Kahire: 1998), s. 48.

³⁷ Çerkeşi, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 4.

³⁸ Uludağ, "Rü'yet", s. 310.

³⁹ Çerkeşi, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 4.

nice hurafeler, dine uygun olmayan gizemli sözler vardır. Bu halleriyle kimseye faydaları olmadığı gibi, dinini gerçek koruyucuları konumunda olan müttaki âlimlere de düşmanlık ederler. Sufilik iddiasında bulunan bu insanlar, gerçek velilerin sözlerini de kendilerine mal ederek tasavvufa zarar verirler. Üstelik şeriat ve tarikatı birbirinden farklı şeyler gibi göstererek ulema ile meşayihin üzerinde ittifak ettikleri ibadet, riyazet, mücahede gibi hususları terk ederler. Dinde ihtilafı olan bir kısım hususlara da gereğinden fazla önem atfederek dinin temel esasları arasında sayarlar. Bu tutumlarıyla günah işlemeye de vesile olurlar. Oysa bilinmelidir ki tasavvuf, dalaletle düşmüş bu zümrelerin anlayışından uzaktır.⁴⁰

Çerkeşî Mustafa Efendi, yukarıda sözünü ettiği şeriat ve tarikatı birbirinden farklı gören zümrelerin her dönemde varlığına dikkat çekerek bir kısmının bilerek bir kısmının ise bilmeden tasavvuf erbabını haksız eleştirdiğini söylemektedir. Çerkeşî'ye göre bir kısım ulema, gerçek sufilerin hal ve düşüncelerini araştırma gayretine girmeden haklarında risaleler yazmıştır. Sufiler de kendileri hakkındaki gerçeğin bilinmesi ve yapılan haksızlıkların giderilmesi amacıyla cevap vermişlerdir.⁴¹

Tasavvuf ehli gerçek sufiler ile tasavvuf iddiasında bulunan kişilerin birbirinden ayırt edilmesi gerektiğini vurgulayan Çerkeşî, bu konuda yapılması gerekenin ulemanın gerçeği araştırma gayretiyle tanınmış meşhur âlim sufilerin eserlerine müracaat etmeleri olduğunu söylemektedir. Ona göre ulema ile meşayih arasında olan tartışmalar, sözdedir. Esasen her iki zümre de özde ve manada birdir. Aralarında esasa yönelik bir ihtilaf söz konusu değildir. Allah dostları, dillerinde sözleri çok olup da manada birliği olmayanların gereksiz tartışma ve kavgalarına razı olmazlar.⁴²

Sonuç

İslam kültür tarihini oluşturan disiplinlerden biri de tasavvuftur. Tasavvuf düşüncesini zenginleştiren ve günümüze kadar doğru bir şekilde ulaşmasını sağlayan önemli etkenlerden biri de hakkında yazılan eserlerdir. İslam ilimlerinin tedvin edilmeye başlandığı dönemlerden itibaren tasavvuf düşüncesi ile ilgili olarak da bir kısım görüş, düşünce ve yaşam tarzları hakkında eserlerin kaleme alındığını söylemek yanlış olmaz. İslam coğrafyasının değişik yerlerinde olduğu gibi üzerinde yaşadığımız Anadolu topraklarında da tasavvuf düşüncesini anlatan irili ufaklı pek çok eser yazılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Tasavvuf hakkında yazılan eserlerden biri de Osmanlıların son dönemlerinde yaşamış olan Çerkeşî Mustafa Efendi'nin telif ettiği "Risale fi

⁴⁰ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 4.

⁴¹ Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 4.

⁴² Çerkeşî, *Risale fi Tahkiki't-Tasavvuf*, s. 4.

Tahkiki't-Tasavvuf" adlı risalesidir. Risalenin baş tarafında belirtildiği gibi yazılmasını devrin sultanı talep etmiştir. Her ne kadar sultanın ismi verilmemişse de müellifin yaşadığı dönem dikkate alındığında veya bazı kaynaklarda ifade edildiği üzere, söz konusu sultanın II. Mahmud olduğu anlaşılmaktadır. Yine risalede müellife hangi soruların sorulduğu belirtilmemiştir.

Bununla beraber, 18. yüzyılın ortası ile 19. yüzyılın başında Anadolu'nun orta yerinde Çankırı/Çerkeş'te yaşayıp vefat eden Çerkeşî Mustafa Efendi'nin payitaht İstanbul'da dönemin sultanının dikkatini çekmesi ve hatta tasavvuf hakkındaki görüşlerine müracaat edilmesi, onun etkin bir sufi olduğunu göstermektedir. Ayrıca daha önce var olduğu bilinen ulema ile tasavvuf erbabı arasındaki bir kısım ihtilaf ve tartışmaların bu dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır.

Bu risalede Çerkeşî Mustafa Efendi, risalesinin başında yazılış amacı da diyebileceğimiz kısa bir bilgi notunda, yaşadığı dönemde ulema ile tarikat mensupları arasında cereyan eden sözler, ihtilaflar ve işin hakikatine dair devrin sultanı tarafından yöneltilen bir kısım sorulara cevap vererek düşüncelerini kaleme almıştır. Adı geçen risalede Çerkeşî Efendi, tasavvuf erbabını gönül ehli olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla tasavvuf ehli, Allah'ın zât, sıfat ve isimlerinin tecelli ettiği kâmil insanlardır. Bu insanların hal ve hareketlerine özellikle dikkat etmelerini, ısrarla ve vurguyla şeriat çizgisinden asla sapmamaları gerektiğini söylemektedir. Hatta şeriattan sapanların tarikat ile herhangi bir bağlarının kalmayacağını da ifade etmektedir. Bu uyarıların yanı sıra şeriat ile tarikat arasında keskin ve çok belirgin bir farkın olmadığını da dile getirmektedir.

Çerkeşî Mustafa Efendi'nin gerek avam ve gerekse tasavvuf erbabının bir kısmı tarafından pek olumlu görülmeyen Melamî anlayışa sahip insanlar hakkında mutedil bir görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Melamîlerin görünüşlerinden ziyade onların esas ve özde iyi ve doğru bir anlayışa sahip olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca velilerin icra ettiği irşad görevinin nebiler tarafından da yapıldığını söyleyerek, irşadın Yüce Allah'ın bir lütfu ve ihsanı olduğunu söylemektedir.

Şeriatsız tarikatın yaşanamayacağını, bunların birbirinden ayrılamayacağını, her ikisinin de dayanağının Kur'an-ı Kerim ve Sünnet olduğunu belirten Çerkeşî'nin oldukça mutedil bir sufi olduğu söylenebilir. Bununla beraber şeriattan sapan sufilerin asla tasavvufu ilgililerinin olamayacağını, sahte sufilere itibar edilmeyeceğini de dile getirecek kadar açık fikirli olduğu görülmektedir. Ancak bazı ulemanın bilerek veya bilmeyerek tasavvuf ehli hakkında gerçek bir bilgiye sahip olmadan onları bazı yanlışlarla itham ettiğini ve bu konuda da hassasiyet gösterilmesi gerektiği uyarısını da dile getirmektedir.

Kaynakça

Abdulkadiroğlu, Abdülkerim, "Şeriat Uleması ile Tarikat Melayihi İhtilafı ve Tekke ve Zaviyelere Tayinler Hakkında İki Vesika", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1986.

Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev: Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012.

Abdülhamid, İrfan, "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Abdülkerîm Cilî, *el-İnsanu'l-Kâmil*, Mısır: Matbaatu Mustafa Halebî, 1982.

Abdürrezzak Kaşânî, *Istîlâhâtü's-Sûfiyye*, Kahire: 1992.

Akyol, İbrahim, "Çerkeşî Mustafa Efendi ve "Risâle Fî Tahkiki't-Tasavvuf" Adlı Eseri", *I. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kastamonu 2012.

Aşkar, Mustafa, "Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin İnsan Anlayışı ve İnsanın Kozmik Âlemdaki Yeri", *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2010.

Aşkar, Mustafa, *Niyazî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Azamat, Nihat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Azizüddin Nesefî, *İnsan-ı Kâmil (Tasavvufta İnsan Meselesi)*, çev: Mehmet Kanar, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, Tıbbıbasım, Ankara: Bizim Büro, 2000.

Câhidî Ahmed Efendi, *Kitabu'n-Nasîha*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, no:350.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yayınları, 2004.

Çerkeşî Mustafa Halvetî, *Risâle fi Tahkiki't-Tasavvuf*, Eskişehir: Matbaa-i Ticaret, 1331.

Demirci, Kürşat, "Hulûl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Ebu Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, haz: Abdülhalim Mahmud, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1960.

Ebu Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fi Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfı Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, tahk: Asım İbrahim el-Keyâlî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Malamîler*, İstanbul: 1931.
- Gül, Halim, "Bayramîlik-Melâmîlik İlişkisi", *Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2016.
- Hakim et-Tirmizî, *Beyanü'l-Fark*, (nşr: Ahmed Abdurrahman es-Seyyah), Kahire: 1998.
- Hucvirî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, çev: Süleyman Uludağ, İstanbul: 1996.
- Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâ-ı Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü, no:2305-2309.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Fusûsu'l-Hikem*, tah: Ebu'l-Alâ Affifî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1980.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Fusûsu'l-Hikem*, İstanbul: Şevki Bey Matbaası, 1287.
- Oğuz, Muhammed İhsan, "Hazreti Şâbân-ı Veli ve Mustafa Çerkeşi", İstanbul: 1993.
- Sadık Vicdanî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye*, İstanbul: Evkâf-ı İlmiyye Matbaası, 1338-1341.
- Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1275.
- Şimşek, Halil İbrahim, "Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2.
- Uludağ, Süleyman, "Rü'yet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.

